

RATH

UIT DE ZEVENDE

ANNE GEVERS

REDACTIE

VIJFTIG JAAR
POLITIEKE EN SOCIAAL-CULTURELE
WETENSCHAPPEN AAN DE
UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

5

HET SPINHUIS
1998

Een etnische stoelendans in Mokum?

Over de economische incorporatie van immigranten en hun nakomelingen in Amsterdam¹

JAN RATH

Sinds jaar en dag is Amsterdam plaats van vestiging van immigranten. Zo arriveerden vanaf het einde van de zestiende eeuw grote groepen Portugese joden en, in latere perioden, ook Hoogduitse joden uit Midden- en Oost-Europa. Mede doordat de gojse meerderheid hen van allerlei beroepen uitsloot (Berg et al. 1994), legden deze immigranten zich toe op de handel en nijverheid in een aantal specifieke bedrijfstakken, zoals het bankwezen, de suikerhandel en het slagersbedrijf. Aan het eind van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw – dus in de periode dat de industriële economie zich verder ontwikkelde en de opbouw van de verzorgingsstaat een voorzichtige aanvang nam – waren zij sterk vertegenwoordigd in de vrije beroepen (onder andere het amusement), de geldhandel, het verzekeringswezen en de detailhandel, alsmede in de productie van confectie, de verwerking van tabak en bewerking van diamanten (Leydesdorff 1987; Lucassen 1994). Verder monopoliseerden zij de markt van koosjere producten, terwijl de lokale neringen in de jodenhoek – in hedendaags beleidsjargon: hun ‘concentratiewijk’, gelegen rond het Oosterpark – ook in zekere mate van de ‘open’ markt waren afgeschermd. Een aanzienlijk deel van de joden, tot slot, verwierf inkomsten met ongeregelde thuisarbeid en met kleine, ambulante handel. Joodse venters waren bijvoorbeeld oververtegenwoordigd in de groente-, fruit-, vis- en bloemenhandel en in iets mindere mate in de ijshandel. Gedurende het Interbellum was niet minder dan één op de drie Amsterdamse venters van joodse komaf; in de lompenhandel beliep hun aandeel op een gegeven moment zelfs negentig procent!

Joden waren beslist niet de enigen in Mokum die zich als ondernemer of werknemer in bepaalde beroepen of bedrijfstakken concentreerden (vgl. Lucassen & Penninx 1994). Andere voorbeelden van zulke concentraties zijn die van de Belgische strohoedenmakers, de Duitse bakkers, bierbrouwers en dienstboden, de Westfaalse (rooms-katholieke) manufacturenhandelaren, de Oldenburgse stukadoors, witters en muurwerkers, de Franse parapluventers, de Italiaanse verkopers van gipsen beelden, Italiaanse terrazzowerkers, schoorsteenvegers en ijsbereiders (zie o.a. Bovenkerk & Ruland 1992; Henkes 1995; Miellet 1987; Schrover 1996). En wie vandaag de dag door de hoofdstad wandelt, loopt onherroepelijk een Italiaanse ijsventer tegen het lijf, passeert een Turkse of Marokkaanse islamitische slagerij, of stuit op de rekken van een Turks naaiatelier. Met enige verbeeldingskracht zouden we hen kunnen zien als de opvolgers van de joodse ijsventers, koosjere slagers en confectionairs die vóór de oorlog het stadsbeeld bepaalden.

Dat immigranten en hun nakomelingen naar bepaalde beroepen of bedrijfstakken stromen en daar niches vormen, is een intrigerend verschijnsel. De vraag rijst of het proces van economische incorporatie altijd via zulke concentraties verloopt. Zo ja, wat zijn dan de structurele determinanten? Is er daarbij sprake van een patroon van successie? De antwoorden op deze vragen kunnen ons helpen meer inzicht te krijgen in de dynamiek van het proces van economische incorporatie dat hedendaagse immigranten doorlopen. Een dergelijke exercitie is natuurlijk theoretisch interessant, maar ook van praktische betekenis: ze kan politici wijzen op een oplossing voor het probleem van de hardnekkige werkloosheid onder immigranten.

Om niet meteen te hoge verwachtingen op te roepen, moet ik bekennen dat het beschikbare materiaal ontoereikend is om een definitief antwoord te geven. Het zelfstandig ondernemerschap van immigranten in Amsterdam is weliswaar te hooi en te gras onderzocht, de vraag naar de successie van etnische niches is tot nu toe nimmer systematisch aan de orde geweest (vgl. Rath & Kloosterman 1997). Dit essay moet daarom eerst en vooral worden begrepen als een denkoefening. Ik laat mij daarbij inspireren door de theoretische inzichten van de Amerikaanse socioloog Roger Waldinger, wiens werk ik aan het slot van dit essay van enkele kanttekeningen zal voorzien.

Een etnische stoelendans

De Amerikaanse socioloog Waldinger (1996) omschrijft het proces van successie van etnische niches plastisch als 'a game of ethnic musical chairs'. In zijn knap geschreven boek over New York behandelt hij de vraag waarom de verschillende categorieën van de bevolking bepaalde posities in de stedelijke economie hebben ingenomen, en welke structurele determinanten dat proces op gang brengen en houden. In de hedendaagse literatuur wordt vaak de nadruk gelegd op de economische en demografische transformaties die wereldsteden als New York, Londen en Los Angeles zouden ondergaan, en die een *mismatch* van arbeid teweeg zouden brengen (vgl. Kasarda et al. 1992). Andere, minder pessimistische geleerden benadrukken het proces van globalisering en wijzen op de concentratie van hoogwaardige dienstverlenende bedrijvigheid in zogenoemde *global cities*, die direct en indirect een vraag naar kleinschalige en deels laagwaardige activiteiten zou genereren (Sassen 1991). Waldinger heeft weinig op met zulke benaderingen. Zijns inziens ontberen ze adequate empirische basis, zijn ze economistisch en a-historisch, en geven ze onvoldoende rekening van de werkelijke *dramatis personae*, de immigranten en hun nakomelingen.

In elke markteconomie worden arbeidsplaatsen toebedeeld volgens de principes van wenselijkheid en beschikbaarheid, zo begint Waldinger, doch elke markteconomie is onderworpen aan de sociale structuur van het land waarin zij is ingebed. In een samenleving zo *race-conscious* als de Verenigde Staten worden ook in de 'vrije' markteconomie mensen gerangschikt in termen van etnische of raciale karakteristieken. Aldus ontstaat een queue, een pikorde, met de leden van de dominante culturele groep vooraan en de meest geproblematiseerde groep ergens achteraan. Immigranten die in een dergelijke structuur arriveren, en die meestal nog de economische oriëntaties uit het land van herkomst hebben, nemen doorgaans genoegen met een marginale plaats. Veranderingen in de economie doen de queue evenwel veranderen. Als gevolg van verticale of horizontale mobiliteit van vooral de beter gepositioneerden, ontstaan in de onderste echelons van de pikorde lege plaatsen. Die worden op hun beurt weer gevuld door lager gepositioneerden of door nieuwkomers. Deze processen nemen vele jaren in beslag, ze verlopen nu eens snel, dan weer heel traag.

n stromen en economische determinanten kunnen ons incorporatie dat h interessant, probleem van

t beschikbare ondernemerschap naar de succes- Rath & Kloos-fening. Ik laat oger Waldin-

van etnische ver New York lde posities in roces op gang economische geles zouden (1992). Ande-wijzen op de bal cities, die ou genereren s ontberen ze loende reken-

van wenselijk-vorpen aan de nscious als de n termen van leden van de teraan. Immi-oriëntaties uit iats. Verande-of horizontale an de pikorde f door nieuwer heel traag.

Waldinger (1996: 95; vgl. Waldinger & Bozorgmehr 1996: 476-477) operationaliseert een niche als: '... an industry, employing at least one thousand people, in which a group's representation is at least 150 percent of its share of total employment.' Niches ontstaan in interactie tussen de groep en de haar omringende samenleving, waarbij in het bijzonder de inbedding in sociale netwerken cruciaal is. Afdwingbaar vertrouwen en tot de eigen groep begrensde loyaliteit zijn daarbij de belangrijkste instrumenten. Zodra de eerste pioniers zich in een sector hebben gevestigd, volgen er meer en vormen zich aldus geleidelijk etnische concentraties of niches. Zoals overal, worden ook hier de (aantrekkelijke) posities gereserveerd voor de *insiders*, terwijl de *outsiders* uit de staart van de queue (bijvoorbeeld andere immigrantengroepen) worden uitgesloten. Dit duurt zolang er ruimte is in de markt of totdat er elders vacatures ontstaan, waardoor een groep als geheel naar een andere bedrijfstak verkast. Dat laatste wordt voor een deel veroorzaakt door de niche zelf: als er eenmaal een concentratie van ondernemers uit een bepaalde immigrantengroep groeit, komt er vanzelf een vraag naar boekhouders, advocaten, transporteurs enzovoort uit de eigen groep.

De belangrijkste ingrediënten voor economische incorporatie uit het recept van Waldinger zijn, kort samengevat, een permanent streven naar sociale mobiliteit van alle deelnemers aan het economische verkeer, een voortdurende instroom van nieuwe immigranten, een samenleving die *race-conscious* is, een begrensde inbedding in sociale netwerken, de vorming van een arbeidsqueue met preferente groepen aan de top en geproblematiseerde groepen onderaan, de vorming van etnische concentraties (niches) in bepaalde beroepen of bedrijfstakken, een door etnische of raciale belangengroepen aangestuurd institutioneel kader, een grote mate van continuïteit van marktcondities en van etnische loyaliteiten. Tezamen vormen zij het mengsel waaruit het patroon van successie van etnische niches ontstaat.

In hoeverre biedt dit theoretische gezichtspunt, dat zijn empirische basis aan gene zijde van de Atlantische Oceaan heeft, ons enig houvast? Er zijn op voorhand enkele complicaties. Ten eerste kan een consequente toepassing van Waldingers definitie van niches tot merkwaardige figuren leiden. Zouden we de massale tewerkstelling van tienduizenden gastarbeiders in verlopen industrieën als niches moeten aanmerken, ook al hadden de werkzoekers van weleer hoegenaamd geen invloed op de bedrijfstak waarin zij uiteindelijk terechtkwamen? En hoe zit het met slavernij? Een strikte toepassing van Waldingers definitie rechtvaardigt misschien uitspraken als zouden Afrikaanse slaven een niche vormen in de Amerikaanse katoenteelt of in de Surinaamse suikerteelt, maar zulke uitspraken klinken mij toch tamelijk vreemd in de oren.

Ten tweede refereert Waldinger slechts in *algemene* zin aan beroepen en bedrijfstakken. Daardoor loopt hij het risico belangrijke differentiaties over het hoofd te zien. Een bepaalde groep kan bijvoorbeeld een niche gevestigd hebben in de gezondheidszorg, maar het maakt voor hun economische incorporatie nogal wat uit of zij dan over de gehele zorgsector verdeeld zijn, dan wel geconcentreerd in de rang van hartchirurg, verpleeghulp of huishoudelijk personeel. Het betreft hier wezenlijk verschillende arbeidsmarkten.

Ten derde komen volgens Waldinger alleen die concentraties van economische activiteiten voor het label 'niche' in aanmerking waarbij het aantal personen in een beroep of branche meer dan duizend bedraagt. Slechts dan immers heeft de concentratie nog enige impact op de groep als geheel. In het geval van Amsterdam betekent dit bijvoorbeeld dat veertien Griekse horeca-etablisementen geen enkele impact zouden hebben op de Griekse 'gemeenschap' in de stad, die circa 250 zielen telt (Vermeulen et al. 1985: 57 en 114). Dat is weinig geloofwaardig. Er is in elk geval geen dwingende

theoretische reden om in gevallen zoals Amsterdam uit te gaan van de megaschaal die in de Verenigde Staten wordt gehanteerd.

Ten vierde gaat Waldinger uit van een lange historische periode waarin sprake is van voortdurende immigratie en grote maatschappelijke continuïteit. Dit zijn in zekere zin noodzakelijke voorwaarden voor de etnische stoelendans. Maar aan die voorwaarden wordt in Nederland slechts ten dele voldaan. Van continue immigratie is geenszins sprake, terwijl de Tweede Wereldoorlog een belangrijke cesuur vormt. Dat heeft zijn weerslag in de continuïteit van het ondernemerschap. Zo hebben de nazi's in de bezettingsjaren de joodse niches uitgeroeid, waardoor een eventuele keren al bij voorbaat lijkt te zijn verbroken.

Deze beperkingen indachtig, keren we nu terug van voorheen Nieuw Amsterdam naar de *would-be global city* aan het ij.

Niches in Mokum

Thans, tegen het einde van het tweede millennium, telt Amsterdam van alle Nederlandse steden zowel absoluut als relatief het grootste aantal immigranten. Zij maken (ongeacht hun nationaliteit en inclusief hun in Nederland geboren gezinsleden) circa 42 procent van de totale stadsbevolking uit.

Tabel 1 Etnische groepen in Amsterdam, 1 januari 1996

<i>Herkomst</i>	<i>Aantal</i>
Surinamers	69.600
Antillianen	10.500
Turken	31.000
Marokkanen	48.000
Zuid-Europeanen	16.300
Niet-geïndustrialiseerde landen	59.700
Geïndustrialiseerde landen	69.500
Nederlanders	413.600
Totaal	718.100

Bron: Hooit & Scholten 1996: 15.

Het leeuwendeel van de beroepsbevolking van deze groepen verricht arbeid in loondienst. Toen in de jaren vijftig en zestig laaggeschoolde, inheems Nederlandse loonarbeiders wegtrokken uit de noodlijdende industrieën, kwamen in hun plaats gastarbeiders uit Italië, Spanje, Turkije en Marokko. Deze arbeidsmigranten zagen er geen been in om het naar Nederlandse begrippen onaantrekkelijke werk te doen. De overheid stelde zich bij de ronselpraktijken uitermate dienstbaar op. In Amsterdam kwamen de gastarbeiders terecht in fabrieken zoals die van Ford of de ADM.

Tussen 1956 en 1963 hebben industrieën ook wel in Suriname geworven, maar de ervaringen met deze arbeidsmigranten waren 'niet bijster gunstig', zodat men al gauw afzag van nieuwe wervingsacties. Het lage arbeidstempo, hoge absentieïsme en gebrek aan arbeidservaring maakten de Fordfabriek 'kopschuw' om meer Surinamers in dienst te nemen, iets dat eveneens het bestaan van

zoiets als een queue bewijst (Bayer 1965: 64). Overigens betichtten Surinaamse ADM'ers hun werkgever van het niet nakomen van afspraken en beklagden zij zich over het salaris, hun kosthuis en de betaling (Schuster 1998). Een aanzienlijk deel van de huidige Surinaamse immigranten arriveerde evenwel later, in periodes van economische neergang. De twee pieken van immigratie uit Suriname bijvoorbeeld, vielen onfortuinlijk genoeg samen met de twee oliecrises in de jaren zeventig, wat de economische incorporatie van sommige van deze immigranten bemoeilijkte.

In de loop van de jaren zeventig, begin jaren tachtig verslechterde de arbeidsmarktpositie van immigranten in Amsterdam – net als die in de rest van het land – ingrijpend. Sindsdien zijn zij vaker en langer werkloos dan inheemse Nederlanders, en als zij werk hebben, is dat veelal in de minder aantrekkelijke segmenten van de arbeidsmarkt. In 1995 bleek uit de Arbeidskrachtentelling dat gemiddeld 14 % van de stedelijke beroepsbevolking géén betaalde baan heeft. De verschillen tussen de onderscheiden categorieën van de bevolking zijn aanzienlijk.

Tabel 2 Aandeel werklozen in beroepsbevolking naar herkomst in Amsterdam, 1995

<i>Herkomst</i>	<i>Percentage werklozen</i>
Surinamers	25
Antillianen	23
Turken	22
Marokkanen	27
Zuid-Europeaanen	18
Niet-geïndustrialiseerde landen	36
Geïndustrialiseerde landen	14
Nederlanders	8
Totaal	14

Bron: Hooft & Scholten 1996: 68.

De Amsterdammers mét een baan werken vooral in de dienstverlening, voornamelijk in de gezondheidszorg, maatschappelijke en sociaal-culturele zorg en bij banken, verzekeringen en andere zakelijke dienstverlening. Surinamers en Antillianen passen wat dit betreft min of meer in het algemene profiel, iets dat – zoals nog zal blijken – eveneens in hun ondernemerschap zichtbaar is. Turken en Marokkanen zijn nagenoeg afwezig in de zakelijke dienstverlening. Zij werken vooral in de industrie, handel en horeca. Dit patroon heeft niet alleen te maken met hun gebrekkige kwalificaties, maar ook met discriminatie en het feit dat hun economisch relevante netwerken zich amper buiten deze sectoren uitstrekken.

In de Nederlandse verzorgingsstaat hebben de overheid en in haar kielzog talrijke organisaties en instellingen uit de particuliere sector zich ingespannen om deze ontwikkeling te keren. Dankzij inventieve vormen van flexibilisering – zoals deeltijd, uitzendwerk, tijdelijke contracten – en een gematigde loonontwikkeling is de werkgelegenheid na 1985 inderdaad fors gegroeid. Hiervan hebben echter vooral (inheemse) vrouwen geprofiteerd. In Amsterdam is dat zeker het geval in de handel, het hotelwezen en de horeca (Kloosterman 1994). Bovendien heeft de overheid een indrukwekkende reeks van banenplannen, opleidingstrajecten, loonkostensubsidiereregelingen, convenanten, voorkeursbehandelingen enzovoort ontwikkeld. De maatregelen kennen evenwel een behoorlijke mate van vrijblijvendheid en lijken in de verste verte niet op de Amerikaanse positieve-

actieprogramma's. Desondanks moet worden vastgesteld dat immigranten uit niet-geïndustrialiseerde landen sterk oververtegenwoordigd zijn in het Jeugdwerkgarantieplan, de Banenpool, Melkert 1 Toezicht en Melkert 1 Experimenten in de publieke sector.² Zij vormen gemiddeld 43% van de deelnemers, terwijl ze 'maar' 26% van de beroepsbevolking uitmaken (Amsterdamse Werkmonitor 1996: 10; Hoolt & Scholten 1996: 73-75). Voorts blijken vooral Surinamers in het begin van de jaren negentig profijt te hebben getrokken van het EMO-programma, bedoeld om de tewerkstelling van etnische minderheden bij de Amsterdamse overheid te stimuleren (Smeets 1993: 16-17). Daarnaast hebben immigranten relatief vaak emplooi in die onderdelen van de publieke sector die zich expliciet richten op de doelgroep etnische minderheden. Te denken valt aan zogenoemde migrantenwerkers in het welzijnswerk, leerkrachten in de eigen taal of beleidsmedewerkers minderhedenbeleid (Bovenkerk et al. 1991).

Deze toeleiding van immigranten naar de publieke sector is interessant. Waldinger heeft al nadrukkelijk op het belang van deze sector gewezen, in New York en Los Angeles in het bijzonder voor Afro-Amerikanen. Indertijd heeft de burgerrechtenbeweging weten te bewerkstelligen dat zij een geprivilegieerde toegang kregen tot (onder andere) ambtelijke posities, een voordeel dat zij mede door hun gegroeide politieke invloed ten volle konden benutten. Eenmaal binnen het ambtelijke apparaat konden zij via hun eigen netwerken ervoor zorgen dat meer Afro-Amerikanen de weg naar een fatsoenlijke baan vonden. Aldus nestelden zij zich in de niche van de publieke sector. In hoeverre zich in Amsterdam een soortgelijke ontwikkeling voordoet, is moeilijk te zeggen. In Nederland omvat die sector een baaiert van diensten en instellingen, zowel uit de ambtenarij (in de strikte zin des woords) als uit de gesubsidieerde sector zoals het onderwijs, het welzijnswerk en de gezondheidszorg. De toepassing van het begrip 'niche' op deze omvangrijke en bonte verzameling lijkt bij voorbaat ongerijmd. De additionele werkgelegenheidsprogramma's — als we ons daartoe zouden beperken — bieden bovendien slechts kortdurende banen. Afgezien daarvan werken Surinamers en Antillianen in Amsterdam min of meer even vaak als inheemse Nederlanders bij de overheid of in het onderwijs (Berdowski 1994: 40). Maar wat niet is, kan komen. Het feit dat Surinamers te weinig greep op het politieke systeem hebben om de toedeling van arbeid naar hun hand te zetten — gesteld dat zij dit al zouden willen — bemoeilijkt wel de eventuele vorming van een eigen niche binnen bepaalde publieke beroepen of sectoren.³

Een groeiende groep immigranten wacht niet op een baantje als werknemer, maar begint net als veel joden of rooms-katholieke Westfalers vroeger metterdaad voor zichzelf. Sommigen emigreerden ook met het vooropgezette plan om zich in het vestigingsland als ondernemer te vestigen (Blom & Romeijn 1981; Bovenkerk & Ruland 1992; Choenni 1997). Daarmee dragen zij sterk bij aan de groei van het zelfstandig ondernemerschap, een algemene trend de laatste jaren (vgl. Rath 1998).

Op 1 januari 1996 telde Amsterdam circa 72.000 ondernemingen (Amsterdam in Cijfers 1996: 207-211). Over welk aandeel hiervan precies voor rekening van immigranten komt, lopen de meningen uiteen. In 1986 werd aangenomen dat er zo'n 1.000 immigrantenondernemers actief waren op een totaal van 30.000 ondernemers; dat was ongeveer 5% (Kupers 1995). In 1993 telde Choenni (1993: 58-59) in het Handelsregister 4.301 door immigranten gedreven ondernemingen. Bij deze ondernemingen waren, blijkens de inschrijvingen, 5.097 ondernemers betrokken. Zij vormden 6,7% van het totale bestand. De registraties bij de Kamer van Koophandel zijn evenwel vervuld: niet alle ingeschreven bedrijven openen daadwerkelijk hun poorten, terwijl niet alle gesloten bedrijven meteen worden uitgeschreven. Uit een recentelijk gehouden mini-arbeidskrachten-telling (AKT) bleek het aantal zelfstandige immigrantenondernemers in de hoofdstad kleiner te zijn (Hoolt & Scholten 1996: 76-77). Waar Choenni in totaal 3.328 ondernemers uit Suriname, de

eindustria-
3anenpool,
iddeld 43%
sterdamse
ners in het
oeld om de
meets 1993:
le publieke
t aan zoge-
leidsmede-

ger heeft al
t bijzonder
ligen dat zij
deel dat zij
n het amb-
erikanen de
ieke sector.
zeggen. In
enarij (in de
swerk en de
verzameling
ons daartoe
ken Surina-
bij de over-
it dat Suri-
ar hun hand
in een eigen

egint net als
n emigreer-
tigen (Blom
k bij aan de
ath 1998).
cijfers 1996:
t, lopen de
emers actief
n 1993 telde
rnemingen.
rokken. Zij
zijn evenwel
et alle geslo-
dskrachten-
leiner te zijn
ariname, de

Nederlandse Antillen, Aruba en mediterrane landen telde, kwam de AKT voor deze groepen niet verder dan 2.600. De economische betekenis strekt echter verder dan het belang van de ondernemer zelf. Het Bureau voor Economische Argumentatie voert, overigens zonder enig bewijs, aan dat elke immigrantenondernemer drie werknemers in dienst heeft. Als deze redenering klopt, dan zouden de immigrantenondernemingen in Amsterdam een toegevoegde werkgelegenheid bewerkstelligen van ten minste 8.000 of misschien zelfs 10.000 arbeidsplaatsen.

Turken vormen van de immigrantenondernemers de grootste categorie, direct gevolgd door Surinamers en op enige afstand door Marokkanen, Egyptenaren en Pakistani (zie tabel 3). Als we het aandeel van ondernemers in de respectieve beroepsbevolkingen beschouwen, zien we dat Italianen en Turken, maar bovenal Egyptenaren, Pakistani en Indiërs actief zijn: hun ondernemerschap overtreft veruit het landelijk gemiddelde van 8,7%.

Tabel 3 Immigrantenondernemers als deel van beroepsbevolking in 1993 in Amsterdam

	Turkije	Marokko	Suriname	China	Egypte	India	Pakistan
Ondernemers	1.015	429	915	382	407	312	370
Deel van beroepsbevolking (%)	12,8	4,7	3,5	-	33	33	33

Bron: Choenni 1997: 60.

In tabel 4 kunnen we zien in welke sectoren immigranten zich het vaakst vestigen en het is dáár dat we de contouren van hun niches zouden moeten zien. Welnu, er lijkt zich inderdaad iets van een etnische specialisatie af te tekenen.

Zoals uit de tabel blijkt, zijn Surinaamse en Turkse ondernemers het meest van alle onderzochte categorieën over de diverse sectoren gespreid. Turken zijn het actiefst in de loonconfectie-industrie, in de horeca – overwegend in hun eigen koffiehuisen en in (Italiaanse) restaurants – (Larsen 1995; Rekers 1993), en in (islamitische) slagerijen en bakkerijen (Kloosterman et al. 1997: 74-85).

Tabel 4 Immigrantenondernemingen in 1993 in Amsterdam naar sector en land van herkomst

Sector	Turkije	Marokko	Suriname	China	Egypte	India	Pakistan	overige immigr.	totaal immigr.
industrie	224	6	17	2	6	7	3	18	283
groot- of tussenhandel	141	37	162	44	41	91	111	370	997
detailhandel	183	127	223	40	24	100	109	181	987
horeca	235	143	176	147	226	38	47	278	1.290
zakelijke dienstverlening	7	3	32	8	5	1	1	37	94
overige dienstverlening	84	46	79	6	16	1	24	107	363
overige	26	18	83	22	15	19	5	99	287
totaal	900	380	772	269	333	257	300	1.090	4.301

Bron: Choenni 1997: 61.

Surinamers zijn ook doorgedrongen in dienstverlenende branches als verzekeringen en onroerend goed. Zij zijn dan veelal actief in reclameverspreiding, boekhouding, handelsbevordering en in ondersteuning bij evenementen in de sfeer van sport en theater, maar zonder dat zich een niche aftekent. In de 'overige dienstverlening' treffen we vooral Surinamers aan die zich vestigen als autorijsschool, schoonmaakbedrijf of als klusjesman of -vrouw.

Andere opmerkelijke concentraties van immigrantenondernemers zijn die van Italianen in hun ijssalons, Chinezen in hun toko's en restaurants, Grieken in hun restaurants, Indiërs en Pakistani in de (groot)handel in textiel- en confectiewaren en Egyptenaren ten slotte in snackbars en shoarmatenten, geldwisselkantoren en teleshops.

Uit dit overzicht blijkt ook dat sommige niches geheel of bijna geheel zijn verdwenen. In sommige gevallen kwam dit vanwege de sterk verminderde vraag naar een product, waardoor het beroep of de bedrijfstak verdween. Denk bijvoorbeeld aan de strohoedenmakers. In andere gevallen kwam dit doordat de activiteiten naar elders werden verplaatst. Zo is de diamantindustrie, een bij uitstek joodse niche, nagenoeg uit het stadsbeeld verdwenen. Let wel, de ondernemingen werden reeds vóór de Tweede Wereldoorlog verplaatst naar Antwerpen of elders. Het bakkerswezen, in de negentiende eeuw nog een niche van immigranten van Duitse komaf (Schrover 1996: 103), bestaat natuurlijk nog wel, zij het thans met een sterke industriële inslag en niet langer gedomineerd door één specifieke immigrantengroep. In Amsterdam is één op de zes bakkers weliswaar Turks, maar hun marginale bedrijfjes vertegenwoordigen slechts een minuscuul deel van de markt (Kloosterman et al. 1997: 74-80). De markthandel, vroeger het domein van joodse ondernemers, heeft zich allerm minst ontwikkeld tot een niche van immigrantengroepen. Het stringente, op inschrijvingsduur gebaseerde systeem van toewijzing van marktkramen blijkt systematisch in het nadeel van immigranten uit te pakken (Kupers 1995; vgl. Kehla et al. 1997: 54-55). Ten slotte valt op dat immigranten niet of nauwelijks meer in de vensthandel actief zijn, zoals vóór de oorlog de joodse vodenboeren of de Chinese pindaverkopers (Van Heek 1936). Tot de spaarzame uitzonderingen horen wellicht de Vietnamese loempiaverkopers, de Italiaanse ijsventers, de Ecuadoriaanse muzikanten of de (illegale) Indiase rozenverkopers (Staring 1998). Daarmee is niet per se gezegd dat zij ook niches vormen. Het geringe aantal venters zou te maken kunnen hebben met de inmiddels betrekkelijk strenge regelgeving voor ambulante handel of met veranderende consumptiepatronen, maar ook met het feit dat er vandaag de dag geen dwingende noodzaak meer is om voor een grijpstuiver langs de huizen te scharrelen. In de huidige verzorgingsstaat is bestaanszekerheid immers gewaarborgd: elke (legale) ingezetene maakt aanspraak op inkomsten vanwege de bijstand of anderszins — zonder overigens te beweren dat mensen nooit in geldnood zitten.

Successie van etnische niches

Voorzover immigranten tegenwoordig wel niches vormen, in hoeverre maken die dan deel uit van een historische keten, zoals Waldinger ons voorhoudt? In het Interbellum hebben de Italiaanse ijsbereiders de joodse ijsventers uit de markt gedrukt; recenter hebben Egyptenaren de Israëliëse shoarmaverkopers voorbijgestreefd en hebben Turken zich genesteld in de voorheen joodse niche in de confectie-industrie. Ook in de infamere sectoren van de economie vindt successie plaats. Zo hebben Marokkaanse handelaren in cannabis een groot deel van de Nederlandse drugslords uit hun markt gestoten (Bovenkerk & Fijnaut 1996: 129).

Toch bewijst deze casuïstiek allerm minst dat de vestiging van immigrantenondernemers verloopt volgens de spelregels van Waldingers etnische stoelendans. Bij nader inzien zijn de zaken namelijk nogal gecompliceerd.

Neem de Italiaanse ijsbereiders (Bovenkerk et al. 1983). De jonge landverhuizers van destijds vervaardigden voortreffelijk vruchtenijs, dat bij veel klanten in de smaak viel. Op basis van hun populaire product en met hulp van hun eigen netwerken konden zij een niche vestigen. Hoewel Italianen nog steeds sterk vertegenwoordigd zijn in het ijs, staat de continuïteit van hun niche op de tocht. De tweede en latere generaties *gelatieri* voelen er weinig voor om de zaak van hun ouders over te nemen en zij zwermen uit over andere economische sectoren. Van gemeenschapsvorming is amper meer sprake, terwijl de rol van etnische netwerken navenant is afgenomen (vgl. Lindo 1994). Bovendien ondervinden zij bij de bereiding en verkoop van kwaliteitsijs concurrentie van (internationaal opererende) fabrieken als Häagen Dasz of concerns als Unilever. Italiaanse gastarbeiders hebben zich in de jaren zestig nog wel gestort op de ijsventerij. De run was op een gegeven moment zo groot dat de gemeente de branche ging reglementeren en zij een wettelijk plafond aan de groei van het ondernemerschap in het ijsvak aanbracht. Het gros van de ijsventers heeft echter niet de ambitie zich als zelfstandige te vestigen – onder meer vanwege de immense hoeveelheid regels en voorschriften waaraan de hedendaagse ijsspecialist moet voldoen –, maar beschouwt zijn handel slechts als bijbaantje.

Neem anders de *Turkse confectionairs* (Raes 1996; Rath 1995). Toen in de jaren van wederopbouw de confectie-industrie weer opkrabbelde, namen verscheidene joodse ondernemers hun deel, zonder overigens hun niche weer tot leven te brengen. De joodse ondernemers konden niet meer steunen op joodse ateliermeisjes en in hun plaats wierven zij arbeidskrachten op de open arbeidsmarkt in Nederland. In de loop van de jaren zestig kwam in deze sector vanwege de internationale concurrentie toch de klad, en het ene na het andere bedrijf sloot de poorten of verplaatste de assemblage van kleding naar lagelonenlanden. Een paar Turkse arbeidskrachten die zich bij joodse ondernemingen in het vak hadden bekwaamd, zetten op een gegeven moment hun eigen ateliers op. Deze entrepreneurs kregen pas echt voet aan de grond toen de marktontwikkelingen dat toelieten. Mede als gevolg van de veranderde smaak van consumenten, kregen vooral opdrachtgevers in de markt van zogeheten kortcyclische damesmode behoefte aan kortere en snellere aanvoerlijnen. Lokale ateliers konden in die behoefte voorzien. De welhaast explosieve groei van de Turkse confectie-industrie eind jaren tachtig, begin jaren negentig hangt voorts samen met het feit dat de autoriteiten een uitermate coulante houding ten opzichte van deze informele praktijk aan de dag legden. Sinds 1994 echter heeft het Openbaar Ministerie zijn controles op fraude en illegaliteit in die confectie-industrie geïntensiveerd. Deels gedwongen door de operaties van het Konfektie Interventie Team (KIT), maar deels ook door de opening van nieuwe markten in Oost-Europa en Turkije, was het ene na het andere naaiatelier gedwongen de tent te sluiten. Voorzover de Turkse niche verdwenen is, hetgeen nog valt te bezien, hebben zich vooralsnog geen opvolgers aangediend.

Of neem de *Egyptische shoarmaverkopers* (Choenni 1997: 71-79). In de jaren zeventig werd de shoarma in Amsterdam geïntroduceerd door Israëliërs. Zij schakelden in de drukke vakantieperiodes Koptische werkstudenten uit Egypte in, die vertrouwd waren met het product. Toen de snack bleek aan te slaan en de markt groeide, maakten de eerste hulpkrachten de overstap naar het zelfstandig ondernemerschap. Van het een kwam het ander en in luttele jaren tijds hadden de Egyptische immigranten de Israëliëse shoarmaverkopers geheel en al overvleugeld. Op een 'gemeenschap' van circa 3.200 Egyptenaren werden in 1993 maar liefst 145 snackbars/lunchrooms, meest shoarmatenten, geteld. De opkomst van deze shoarmatenten gebeurde echter zo bliksemsnel, dat

de vraag zich aandient of we hier wel echt kunnen spreken van een etnische stoelendans? De Israëliërs hadden immers nog nauwelijks de kans gekregen een eigen niche te vormen.

Conclusie

De immigranten die in de loop der jaren naar Amsterdam zijn toegestroomd, hebben allen een eigen traject van economische incorporatie gevolgd. In vroegere historische perioden zochten immigranten vooral hun heil in de handel en bepaalde sectoren van ambachtelijke nijverheid. Zij deden dit omdat hun vakbekwaamheid en handelscontacten op die sectoren gericht waren, maar zeker ook omdat zij van andere, meer reguliere economische sectoren werden uitgesloten. In recentere perioden nam het gros van de immigranten in eerste instantie zijn toevlucht tot loonarbeid. Zeer recent zit het zelfstandig ondernemerschap flink in de lift, een ontwikkeling waaraan immigranten meer dan hun aandeel hebben. Op dit punt vertoont Amsterdam in toenemende mate verwantschap met 's werelds meest klassieke immigratiestad, New York. Binnen groepen immigranten zien we evenwel een grote mate van heterogeniteit.

De socioloog Waldinger is in New York een bijzondere systematiek van economische incorporatie op het spoor gekomen: immigranten vestigen zich in niches en zijn via die niches verwickeld in een soort van etnische stoelendans. Echter, dit patroon van incorporatie blijkt bij een eerste verkenning niet zonder meer op Mokum toepasbaar. De werkelijkheid is weerbarstig: er zijn weliswaar vormen van etnische concentratie, maar die lijken niet de enige en/of noodzakelijke weg naar economische incorporatie te zijn. Bovendien is er lang niet altijd sprake van een doorlopende historische keten: nu eens vindt de successie van niches slechts met horten en stoten plaats, dan weer totaal niet.

De stand van het onderzoek in Amsterdam noopt weliswaar tot bescheidenheid, maar toch roept deze denkoefening wel vragen op over Waldingers theoretische gezichtspunt. Ten eerste stipuleert hij de noodzaak van de totstandkoming van een hiërarchie van preferente categorieën van de bevolking, een hiërarchie die bovendien praktisch adequaat is, bijvoorbeeld bij de vorming van een arbeidsqueue. In algemene zin vinden ook in Nederland dergelijke processen plaats; meer specifiek zijn er evenwel belangrijke verschillen, want we hebben het nu over verschillende 'verbeelde gemeenschappen' (Rath 1991). In de Verenigde Staten vormen etnische en raciale eigenschappen belangrijke *markers* – niet voor niets spreekt Waldinger van een samenleving die *race-conscious* is –, terwijl in Nederland vroeger vooral religieuze en tegenwoordig vooral sociaal-culturele eigenschappen de voornaamste *markers* zijn. In de huidige Nederlandse praktijk inspireert deze betekenisgeving allerhande pogingen om een 'geleide integratie' van minderheidsgroepen tot stand te brengen, pogingen die uitgaan van de veranderbaarheid van die sociaal-culturele eigenschappen en die al te vaak een pertinent paternalistisch karakter hebben. Deze specifieke betekenisgeving en dynamiek leveren wezenlijk andere en steeds veranderende rangorden en queues op. Nog slechts dertig jaar geleden figureerden Italiaanse en Spaanse immigranten in Nederland als probleemcategorie achteraan in de queue (zij het niet zo ver achteraan als 'langharig werkschuw tuig', zie Bagley 1973). Vandaag de dag gelden ze als 'relatief onproblematisch' (Lindo 1994: 117). Bovendien beroepen ze zich voor hun economische activiteiten steeds minder op eigen etnische netwerken.

Ten tweede, en enigszins in samenhang hiermee, veronderstelt Waldinger het langdurig bestaan van min of meer samenhangende etnische groepen met een grote mate van onderlinge solidariteit en vertrouwen. In de praktijk evenwel zijn de sociale verhoudingen lang niet altijd even

harmonieus. Juist wanneer het gaat om ondernemers uit één niche, die dus in één en dezelfde markt opereren, is de kans dat zij elkaars concurrenten worden, zeer groot. Dit kan de bestendiging van zulke niches ondermijnen. Bovendien moeten we er rekening mee houden dat bepaalde immigrantengroepen uiteindelijk een assimilationistische koers varen, en dat hun niches niet per se duurzaam zijn.

Ten derde legt Waldinger het zwaartepunt van het economische incorporatieproces binnen het sociologische, dus buiten het economische domein. Hij onderkent zeker wel het belang van marktontwikkelingen – daarin ziet hij ook één van de factoren die de arbeidsqueue doen veranderen –, maar in essentie draait de incorporatie om netwerken. Willen we echter de opkomst van bijvoorbeeld de Turkse loonconfectie-industrie in Amsterdam begrijpen, dan ontkomen we er niet aan om ook de veranderingen in de vraag van consumenten of de internationale arbeidsdeling in ogenschouw te nemen. Zonder zulke veranderingen hadden Turkse bedrijfsjes lang niet zoveel ruimte gekregen. In dat verband moet ook worden gewezen op de rol van technologische veranderingen. De teloorgang van de joodse niche in de suikerhandel en -industrie halverwege de negentiende eeuw, is in belangrijke mate toe te schrijven aan technologische innovaties. Deze maakten het mogelijk om suiker te winnen uit suikerbieten in plaats van uit het geïmporteerde suikerriet. Joden behielden wel de controle over de verwerking van suikerriet, maar Brabantse katholieken veroverden de suikermarkt, simpelweg omdat zij in staat waren een aanzienlijk goedkoper product te bieden (vgl. Schrover 1994: 164).

Ten vierde lijkt Waldinger voor de toedeling van arbeid in de publieke sector de rol van het institutionele kader in te perken tot politieke arrangementen die worden aangestuurd door etnische of raciale belangengroepen. Het politieke systeem in New York mag misschien soms iets weg hebben van een tombola met *pork-barrels* als hoofdprijs, het vormt zeker geen blauwdruk van 'het' institutionele kader. Dat kader wordt namelijk bepaald door de overheid en haar nimbus van *quangos*, 'quasi non-governmental organizations'. In de Nederlandse corporatistische verzorgingsstaat is dat kader enorm uitgedijd, zeker in vergelijking met de nogal magere Amerikaanse verzorgingsstaat. Dit heeft vergaande gevolgen voor bijvoorbeeld de koopkracht – zelfs de langdurigste werklozen hebben in Nederland een betrekkelijk hoog minimuminkomen –, en dat heeft weer implicaties voor de wens en noodzaak een eigen bedrijfje te beginnen en tot succes te brengen (Kloosterman 1998). Directer van invloed is de baaiert van wetten en regels die het economische verkeer sturen, en de manier waarop de autoriteiten met die wetten en regels omgaan. De joodse venthandel van vóór de Tweede Wereldoorlog, de bereiding van ijs en de ijsventerij door Italianen en de Turkse loonconfectie-industrie zouden zich uitbundiger hebben ontwikkeld wanneer de regelgeving soepeler zou zijn en de opsporingsbeambten minder actief. Andersom zien we dat het institutionele kader ook kan bijdragen aan de bestendiging van bepaalde niches. Zo valt de vestiging van islamitische slagers (van Turkse of Marokkaanse komaf) onder een apart regime. Bovendien is de rituele slacht die noodzakelijk is voor het verkrijgen van *halâl*-vlees, apart gereguleerd. Die regulering stoelt overigens op de wet- en regelgeving die ooit voor joodse slagers tot stand is gebracht (Rath et al. 1997: 74).

De etnische stoelendans, door Waldinger zo beeldend beschreven, is al met al niet zonder meer het model waarmee de economische incorporatie van immigranten in Amsterdam begrepen en verklaard kan worden. Hoewel hij wijst op een aantal belangrijke processen, blijven andere onderbelicht. Zijn gezichtspunt zou zeker aan kracht winnen wanneer hij meer rekenschap zou geven van de dynamiek van etnische verhoudingen, de rol van de markt en technologische innovaties en van het plaatselijke institutionele kader.

Noten

- 1 De auteur dankt Frank Buijs, Mies van Niekerk, Rinus Penninx en Marlou Schrover voor hun commentaar op een eerdere versie van dit stuk.
- 2 Het gaat hier om immigranten en hun kinderen uit voormalige koloniale gebieden, mediterrane landen en alle overige niet-geïndustrialiseerde landen. In de Amsterdamse ambtenarij worden zij aangeduid met de verzamelnaam 'minderheden'.
- 3 Dat neemt niet weg dat zij meer dan andere categorieën van immigranten kunnen profiteren van de ruimte die in het politieke systeem voor immigranten beschikbaar is, dan wel dat zij beter dan anderen in staat zijn die ruimte te bevechten. Vergelijk Rath (1988: 631) of de wederwaardigheden van het Zwart Beraad in de Bijlmer.

Literatuur

Amsterdam in Cijfers

- 1996 *Amsterdam in cijfers. Jaarboek 1996*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek (O+S).

Amsterdamse Werkmonitor

- 1996 *Amsterdamse werkmonitor. De stand van zaken van het werkgelegenheidsbeleid*. 4e Kwartaal 1996. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Sociale en Culturele Zaken/Afdeling Economische Zaken.

Bagley, C.

- 1973 *The Dutch plural society. A comparative study in race relations*. Oxford: Oxford University Press.

Bayer, A.E.

- 1965 *Surinaamse arbeiders in Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp.

Benton, G. & H. Vermeulen (red.)

- 1987 *De Chinezen*. Migranten in de Nederlandse samenleving nr. 4. Muiderberg: Coutinho.

Berdowski, Z. (red.)

- 1994 *Etnische groepen in Amsterdam. Jaarbericht 1994*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Onderzoek en Statistiek.

Berg, H., Th. Wijsenbeek & E. Fischer (red.)

- 1994 *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1976-1940*. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.

Blom, E. & T. Romeijn

- 1981 'De kracht van traditie. Hoe Chinezen succesvol opereren in het restaurantwezen'. *Sociologische Gids* 28(3): 228-238.

Bovenkerk, F., B. den Brok & L. Ruland

- 1991 'Meer, minder of gelijk? Over de arbeidskansen van hoog opgeleide leden van etnische groepen'. *Sociologische Gids* 38(3): 174-186.

Bovenkerk, F., A. Eijken & W. Bovenkerk-Teerink

- 1983 *Italiaans ijs. De opmerkelijke historie van de Italiaanse ijsbereiders in Nederland*. Meppel/Amsterdam: Boom.

- Bovenkerk, F. & C. Fijnaut
 1996 *Georganiseerde criminaliteit in Nederland. Over allochtone en buitenlandse criminele groepen. Inzake Opsporing*. Enquêtecommissie opsporingsmethoden. Bijlage VIII, Deel I, Onderzoeksgroep Fijnaut. Enquête Opsporingsmethoden. TK 1995-1996, 24 072, nr. 17.
- Bovenkerk, F. & L. Ruland
 1992 'Artisan entrepreneurs. Two centuries of Italian immigration to the Netherlands'. *International Migration Review* 26(3): 927-939.
- Choenni, A.
 1993 *De allochtone ondernemers van Amsterdam. Een sociaal-geografische inventarisatie*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Afdeling Economische Zaken.
 1997 *Veelsoortig assortiment. Allochtoon ondernemerschap in Amsterdam als incorporatietraject 1965-1995*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Heek, F. van
 1936 *Chineesche immigranten in Nederland*. Amsterdam: J. Emmering's Uitgevers Mij.
- Henkes, B.
 1995 *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes, 1920-1950*. Amsterdam: Babylon-De Geus.
- Hooft, J. & D. Scholten
 1996 *Etnische groepen in Amsterdam. Jaarbericht 1996*. Amsterdam: Gemeente Amsterdam, Bureau voor Strategisch Minderhedenbeleid.
- Kasarda, J.D., J. Friedrichs & K. Ehlers
 1992 'Urban industrial restructuring and minority problems in the us and West Germany'. In: M. Cross (ed.), *Ethnic minorities and economic change in Europe and North America*, 250-275. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kehla, J., G. Engbersen & E. Snel
 1997 *'Pier 80'. Een onderzoek naar informaliteit op de markt*. Onderzoek in opdracht van de Commissie Onderzoek Sociale Zekerheid. Den Haag: Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid/VUGA.
- Kloosterman, R.C.
 1994 'Amsterdamned. The rise of unemployment in Amsterdam in the 1980s'. *Urban Studies* 31(8): 1325-1344.
 1998 'Immigrant entrepreneurship and the welfare state'. In: J. Rath (ed.), *Immigrant businesses on the urban economic fringe. A case for interdisciplinary analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Kloosterman, R., J. van der Leun & J. Rath
 1997 *Over grenzen. Immigranten en de informele economie*. TWCM-voorstudie 10. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Kupers, R.H.
 1995 *Albert Cuyp wereldbazaar. Mogelijkheden om de Albert Cuyp en omgeving aantrekkelijker te maken voor allochtone bezoekers en toeristen*. Doctoraalscriptie. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Planologisch-Demografisch Instituut.
- Larsen, P.
 1995 'Hebben Nederlanders dan geen cultuur? Een beschouwing over Nederlands onderzoek naar "etnisch ondernemerschap"'. *Migrantenstudies* 11(1): 30-38, Lustrumnummer onder redactie van W. Fase & J. Rath.
- Leydesdorff, S.
 1987 *Wij hebben als mens geleefd. Het joodse proletariaat van Amsterdam 1900-1940*. Amsterdam: Meulenhoff.

- Lindo, F.
 1994 'Het stille succes. De sociale stijging van Zuideuropese arbeidsmigranten in Nederland'. In: H. Vermeulen & R. Penninx (red.), *Het democratisch ongeduld. De emancipatie en integratie van zes doelgroepen van het minderhedenbeleid*, 117-144. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Lucassen, J.
 1994 'Joodse Nederlanders 1796-1940. Een proces van omgekeerde minderheidsvorming'. In: H. Berg, Th. Wijsenbeek & E. Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1976-1940*, 32-47. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.
- Lucassen, L. & R. Penninx
 1994 *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. MES-Reeks 1. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Mielliet, R.L.
 1987 'Immigratie van katholieke Westfalers en de modernisering van de Nederlandse detailhandel'. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 100: 374-393.
- OECD
 1995 *Labour force statistics 1973-1993*. Paris: OECD.
- Raes, S.
 1996 'De Nederlandse kledingindustrie en het mediterrane gebied. Migrerende bedrijven en migranten ondernemers'. *Sharqiyyat* 8(2): 143-165.
- Rath, J.
 1988 'Political action of immigrants in the Netherlands. Class or ethnicity?' *European Journal of Political Research* 16(6): 623-644. Special issue 'Immigration and Politics', geredigeerd door Z. Layton-Henry.
 1991 *Minorisering. De sociale constructie van 'Etnische Minderheden'*. Amsterdam: SUA.
 1995 'Beunhazen van buiten. De informele economie als bastaardsfeer van sociale integratie'. In: G. Engbersen & R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*, 74-109. Meppel/Amsterdam: Boom.
- Rath, J. (ed.)
 1998 *Immigrant businesses on the urban economic fringe. A case for interdisciplinary analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Rath, J. & R. Kloosterman
 1997 'Een zaak van buitenstaanders. Het onderzoek naar immigrantenondernemerschap'. *Migrantenstudies* 13(4). Themanummer over economie, geredigeerd door R. Gowricharn. (Verschijnt binnenkort).
- Rekers, A.M.
 1993 'A tale of two cities. A comparison of Turkish enterprises in Amsterdam and Rotterdam'. In: D. Crommentuyn-Ondaatje (ed.), *Nethur School Proceedings 1992*, 45-66. Utrecht: Nethur.
- Sassen, S.
 1991 *The global city. New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Schrover, M.
 1994 "'Gij zult het bokje niet koken in de melk zijner moeder". Joodse ondernemers in de voedings- en genotmiddelenindustrie'. In: H. Berg, Th. Wijsenbeek & E. Fischer (red.), *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1976-1940*, 160-190. Amsterdam: Joods Historisch Museum, NEHA.

- 1996 'Omlopers in Keulse potten en pottentrienen uit het Westerwald'. In: M. 't Hart, J. Lucassen & H. Schmal (red.), *Nieuwe Nederlanders. Vestiging van migranten door de eeuwen heen*, 101-120. Amsterdam: Stichting Beheer IISG en SISWO/Instituut voor Maatschappijwetenschappen.
- Schuster, J.
1998 *Poortwachters over immigranten*. Proefschrift Universiteit Utrecht. (Verschijnt binnenkort).
- Smeets, H.M.A.G.
1993 *Etnische minderheden bij de overheid. Faal- en slaagfactoren bij positieve-actiebeleid*. TWCM-voorstudie 3. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, Instituut voor Sociologisch-Economisch Onderzoek (ISEO).
- Staring, R.
1998 'International migration, undocumented immigrants and immigrant entrepreneurship'. In: J. Rath (ed.), *Immigrant businesses on the urban economic fringe. A case for interdisciplinary analysis*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Macmillan Press. (Verschijnt binnenkort).
- Vermeulen, H., M. van Attekum, F. Lindo & T. Pennings
1985 *De Grieken*. Migranten in de Nederlandse Samenleving nr. 3. Muiderberg: Coutinho.
- Waldinger, R.
1996 *Still the promised city? African-Americans and new immigrants in postindustrial New York*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Waldinger, R. & M. Bozorgmehr (eds.)
1996 *Ethnic Los Angeles*. New York: Russell Sage Foundation.

